

Ψυχοκοινωνιολογία του κωμικού: Μια νέα θεώρηση

Δημήτρης Λαλούμης*

Περίληψη

Το κωμικό είναι ένα καθημερινό φαινόμενο το οποίο συνήθως δημιουργείται σε πλαίσια παρέας, δημιουργεί ευχάριστα συναισθήματα και συχνά προκαλεί έντονες ψυχικές και οργανικές αντιδράσεις, όπως το γέλιο.

Το άρθρο αυτό προσπαθεί να εντοπίσει το βασικό μηχανισμό που δημιουργεί την αίσθηση ότι κάτι είναι κωμικό, και να αποκαλύψει τους παράγοντες από τους οποίους εξαρτάται η ποιότητα και ένταση των κωμικών συμβάντων. Ταυτόχρονα επιχειρεί να αναλύσει τις μορφές, τους χαρακτήρες και τα μοντέλα συμπεριφοράς, που μπορούν να προσφέρουν το υλικό δημιουργίας του κωμικού. Επίσης αποπειράται να ερμηνεύσει από ψυχολογικής άποψης το φαινόμενο του γέλιου και να εντοπίσει τους λόγους για τους οποίους το κωμικό ομορφαίνει τη ζωή και βελτιώνει ψυχικά και οργανικά το άτομο.

Εισαγωγή

Συχνά αστειευόμαστε με την παρέα μας και πολλοί από εμάς δείχνουμε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρακολούθηση κωμωδιών, τόσο στο θέατρο, όσο και στην τηλεόραση ή τον κινηματογράφο. Σε πολλούς κύκλους, τα ανέκδοτα θεωρούνται θέματα προτεραιότητας, που όποιος τα γνωρίζει οφείλει να τα διαδίδει.

* Καθηγητής Τ.Ε.Ι. Αθηνών.

Γενικότερα, οι περισσότεροι από εμάς, επιδιώκουμε το κωμικό, αν και όχι όλες τις ώρες της ημέρας.

Με δεδομένη την άποψη του Freud, ότι κάθε φυσιολογικό άτομο επιδιώκει τη χαρά¹, όλα τα φυσιολογικά άτομα επιδιώκουν κάθε έκφραση του κωμικού που μπορεί να τους επηρεάσει, δηλαδή να τους κάνει να ευθυμίσουν ή ακόμη και να γελάσουν. Δεν είναι όμως όλες οι περιπτώσεις του κωμικού το ίδιο ευχάριστες. Άλλες κωμικές ενέργειες δείχνουν ανιαρές, άλλες χαριτωμένες και άλλες μας οδηγούν σε ανεξέλεγκτο γέλιο. Εξάλλου, μερικές κωμικές δράσεις μπορεί να μας δημιουργήσουν αμηχανία, ή ακόμη και να μας προσβάλλουν.

Θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε το μηχανισμό του κωμικού και να εντοπίσουμε κατά το δυνατόν τις διάφορες περιπτώσεις δημιουργίας κωμικού, έτσι ώστε να αντιληφθούμε τα ψυχικά γεγονότα, το ρόλο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, αλλά και την τεχνική, που αφορούν στο κωμικό.

Το κωμικό και οι βασικές έννοιες που σχετίζονται με αυτό

Πολλές ελληνικές λέξεις διεκδικούν την έννοια του κωμικού. Αστείο, χωρατό, χαβαλές, λογοπαίγνιο, σάτιρα, κωμωδία, θυμηδία, παρωδία, καλαμπούρι, φάρσα, γελοιότητα, ειρωνεία, ευφυολόγημα. Επί πλέον, η ίδια έννοια συχνά εκφράζεται στην καθομιλουμένη με την αγγλική λέξη χιούμορ.

Οι λέξεις αυτές, προσπαθούν να αποδώσουν τις εμφανείς ή δυσδιάκριτες διαφορές των μορφών του κωμικού. Σε κάθε περίπτωση όμως, δείχνουν ότι ο Έλληνας έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με το αντικείμενο αυτό, που αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της εθνολογικής του προσωπικότητας. Διότι η Ελλάδα είναι η χώρα όπου γεννήθηκε η κωμωδία και οι Έλληνες στην πλειοψηφία τους αρέσκονται στα αστεία, στα ανέκδοτα, στο γέλιο.

Κωμικό είναι αυτό που προκαλεί διάθεση γέλιου, αντιτιθέμενο στο συνηθισμένο. Μπορεί να αφορά στην εμφάνιση, παράσταση, σύνθεση στην πραγματικότητα ή τέχνη, όταν χαρακτηρίζονται από φαιδρότητα ή δίνουν γέλιο.

Το κωμικό προκαλεί ένα ευχάριστο συναίσθημα, την ευθυμία, που διαφέρει από την εύθυμη διάθεση, η οποία είναι περισσότε-

ρο μεταλλαγμένη και διαρκής. Το συναίσθημα εκδηλώνεται με μεγαλύτερη ένταση και σε μικρότερη διάρκεια². Ο χρόνος στον οποίο το συναίσθημα της ευθυμίας φτάνει στο απόγειό του, διαρκεί μόλις λίγα δευτερόλεπτα. Για να διατηρηθεί επί μακρότερο το συναίσθημα, πρέπει να διατηρηθεί το αίτιο που το προκάλεσε³. Ορισμένα άτομα έχουν μία έμφυτη ροπή διάθεσης προς ευθυμία, δηλαδή εύθυμη ψυχοσύνθεση, κάτι που κάνει τα άτομα αυτά πρόσχαρα και συνήθως ευχάριστα.

Σε ευθυμία μας διαθέτουν διάφορα γεγονότα της καθημερινής ζωής, αλλά και ορισμένες μορφές των καλών τεχνών, όπως οι γελοιογραφίες, τα σατυρικά τραγούδια, οι θεατρικές ή κινηματογραφικές κωμωδίες, κ.ά.

Στην καθημερινότητα, άτομα του κοινωνικού μας περιβάλλοντος, συχνά μας μεταφέρουν αξιόλογες κατά τη γνώμη τους, εύθυμες ιστορίες ή απόψεις, που αφορούν στην προσωπική τους ζωή ή άκουσαν από άλλους. Οι ιστορίες αυτές ανασύρονται από τη μνήμη τους και συνήθως είναι δοκιμασμένες για τα εύθυμα αποτελέσματά τους. Αυτή η συμπεριφορά συναντάται στους περισσότερους ανθρώπους.

Ορισμένοι άνθρωποι κάνουν εύθυμες παρατηρήσεις πάνω στα γεγονότα τα οποία διαδραματίζονται εκείνη τη στιγμή, στα πλαίσια μίας παρέας, ή ακόμη στις απόψεις ή ιστορίες που αφηγείται κάποιος. Οι παρατηρήσεις αυτές δεν είναι δοκιμασμένες διότι δεν έχουν παρελθόν και αποτελούν νέο εύθυμο υλικό.

Το κωμικό αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο, το οποίο εθεωρείτο ότι δεν καλύπτεται από μία και μόνο θεωρητική επεξήγηση⁴, αν και κάτι τέτοιο μας βρίσκει αντίθετους. Από τις προαναφερόμενες λέξεις που εκφράζουν το κωμικό, ορισμένες χρησιμοποιούνται ιδιαίτερα συχνά και είναι το αστείο, το χιούμορ, το καλαμπούρι και η κωμωδία.

Αστείο είναι το μη σοβαρό και διαθέτει σε ευθυμία. Η λέξη προέρχεται από το «άστυ» και δίνει έμφαση στη διαφοροποίηση της εύθυμης εκδήλωσης των κατοίκων της πόλης από αυτή του χωριού. Το αστείο του χωριού ονομάζεται «χωρατό» και θεωρείται ότι συνήθως αφορά σε θέματα της υπαίθρου, ενώ είναι περισσότερο χονδροειδές, από το αστείο. Το αστείο θεωρείται ότι είναι λεπτό ευφυολόγημα⁵ και μπορεί να ενέχει ειρωνεία⁶. Σε αντίθεση με την κωμωδία δεν περιέχει σάτιρα και σε αντίθεση με το γελοίο αποκλείει ατεχνία ή αδεξιότητα.

Χιούμορ είναι το εύθυμο συναίσθημα που εκδηλώνεται χωρίς διαχύσεις⁷. Η λέξη χιούμορ έχει την καταγωγή της, στον τρόπο

με τον οποίο ευθυμολογούσαν συγκρατημένα στις κοσμικές συγκεντρώσεις οι Άγγλοι αριστοκράτες. Το χιούμορ μπορεί να αποτελέσει φράση ή επεισόδιο ή πλοκή, που διαθέτουν σε ευθυμία και περιέχουν τα στοιχεία του παράδοξου, του ασυνεπούς ή του ασυνάρμοστου⁸. Είναι φανερό όμως, ότι δεν αρκεί η παραδοξολογία και η ασυνέπεια για να δημιουργηθεί η εύθυμη διάθεση.

Το χιούμορ⁹, στο αγγλικό λεξικό «Oxford», επεξηγείται σαν κωμική κατάσταση, ή σαν κατάσταση που διασκεδάζει. Σαν χιούμορ επίσης ορίζεται η ικανότητα να καταλαβαίνει κανείς τα αστεία, όπως και η ικανότητα να είναι κάποιος διασκεδαστικός. Η λέξη χιούμορ τείνει να περιλάβει όλους τους φορείς ευθυμίας, όπως το αστείο, το χωρατό, την κωμωδία, κ.λπ.

Καλαμπούρι είναι το λογοπαίγνιο, δηλαδή το παιχνίδι με τις λέξεις. Η έκφραση προέρχεται από την ίδια σημασίας γαλλική λέξη calembour. Το λογοπαίγνιο αποτελεί συνηθέστατο μηχανισμό κωμικού.

Εύθυμα συναισθήματα προκαλούν επίσης οι κωμωδίες. Κωμωδία είναι είδος θεατρικού έργου, έμμετρου ή πεζού, το οποίο προκαλεί ευθυμία με τον έντεχνο σατιρισμό κάθε γελοίου και επίμεμπτου στα κοινωνικά ήθη και στην πολιτική ζωή. Η κωμωδία γεννήθηκε στην Αρχαία Ελλάδα και είχε αντικείμενο την επικέντρωση της προσοχής και σάτιρα των γελοίων και μεμπτών της δημόσιας ζωής, αλλά και τη διακωμώδηση των επωνύμων της εποχής, αρχόντων, φιλοσόφων, στρατηγών, ποιητών κ.λπ.

Άλλες έννοιες που αφορούν δράσεις με στόχο την ευθυμία, αποτελούν:

- Η φάρσα¹⁰, που είναι η χονδροειδής κωμωδία. Συχνά η φάρσα κάνει επιθετικό κωμικό, μειώνοντας ένα ή περισσότερα άτομα.
- Η σάτιρα, που αφορά σε ένα φιλολογικό είδος, έμμετρο ή πεζό, το οποίο γελοιοποιεί πρόσωπα, ή κάποια ιδέα, ή κάποια συνήθεια, ή κάποιο έργο.
- Η παρωδία¹¹, που είναι η αστεία απομίμηση, δηλαδή γελοιοποίηση, κάποιου τραγουδιού ή άλλου έργου.

Η κοινωνιολογική διάσταση του κωμικού

Το κωμικό συνήθως αποτελεί αποτέλεσμα ανθρώπινης αλληλεπίδρασης, αν και ορισμένες φορές εκδηλώνεται σε στιγμές που το άτομο είναι μόνο.

Από το διαχωρισμό αστείου και χωρατού, φαίνεται η κοινωνιολογική διάσταση του κωμικού. Οι άνθρωποι της πόλης αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο την εύθυμη κατάσταση από αυτούς του χωριού. Φαίνεται λοιπόν ότι το κωμικό έχει διαφορετικές αιτίες σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.

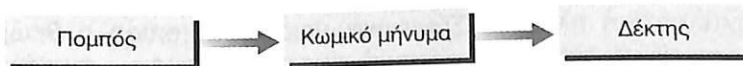
Σε αυτό συνηγορεί η άποψη του Bergson¹² σύμφωνα με την οποία για να υπάρξει συναίσθημα ευθυμίας, είναι απαραίτητο να υπάρξει και μία ομάδα ανθρώπων, οι οποίοι θα στρέψουν την προσοχή τους στον έναν από αυτούς, θα σιγάσουν την ευαισθησία τους, διότι το κωμικό παράγεται μέσα σε συναισθηματικό κενό και θα ασκήσουν μόνο τη νόησή τους. Ο ίδιος αναφέρεται σε διάφορους τύπους κωμικού, όπως των μορφών, των κινήσεων, της κατάστασης, των λέξεων και του χαρακτήρα.

Επικοινωνιακή διάσταση του κωμικού

Το κωμικό εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα ενός μηνύματος. Το μήνυμα αυτό μπορεί να αφορά σε κάποια σκέψη ή μνήμη, οπότε έχει εσωτερική αφετηρία. Συνήθως όμως έχει εξωτερική αφετηρία, οπότε λειτουργεί η συνήθης διαδικασία της επικοινωνίας, με την προϋπόθεση το μήνυμα να είναι εύθυμο.

Επικοινωνία είναι η μετάδοση πληροφοριών από ένα άτομο και η κατανόησή τους από ένα άλλο¹³. Ο άνθρωπος επικοινωνεί με τον εαυτό του, με άλλους ανθρώπους και με τη φύση¹⁴. Η επικοινωνία μπορεί να είναι προφορική ή γραπτή. Εκτός από την ομιλία, μέσα της προφορικής επικοινωνίας αποτελούν οι εκφράσεις του σώματος και του προσώπου, η ενδυμασία, ο χρωματισμός της φωνής, διάφορα σημεία και σύμβολα και οι καλές τέχνες. Κάθε μέσο επικοινωνίας μπορεί να μεταφέρει ένα εύθυμο μήνυμα.

Για να δημιουργηθεί κωμικό, πρέπει να υπάρχει ένας πομπός, ο οποίος αναλαμβάνει τον ενεργητικό ρόλο¹⁵, δηλαδή την αποστολή του μηνύματος και ο δέκτης ή δέκτες, οι οποίοι αναλαμβάνουν τον παθητικό ρόλο, όπως φαίνεται στο σχήμα 1. Δεν απο-

Σχήμα 1
Επικοινωνιακή διάσταση του κωμικού

κλείεται η περίπτωση πομπός και δέκτης να είναι ένα και το αυτό πρόσωπο. Δηλαδή δεν αποκλείεται να γελάσει κάποιος με αυτό που συμβαίνει στον ίδιο, ή με μία του σκέψη. Επίσης ο πομπός μπορεί να εμφανιστεί ταυτόχρονα με το θέμα και να μην έχει την ανθρώπινη ιδιότητα. Γενικότερα, σαν πομπός νοείται η πηγή του κωμικού ερεθίσματος.

Το κωμικό μήνυμα αφορά σε ένα συγκεκριμένο θέμα, το οποίο παρουσιάζεται από τον πομπό στους δέκτες. Το θέμα αυτό μπορεί να δημιουργηθεί εκείνη τη στιγμή ή να προϋπάρχει στην ομάδα πομπός-δέκτης. Οι δέκτες παρακολουθούν με τις αισθήσεις τους το θέμα και συνδυάζουν τα στοιχεία του θέματος με τις γνώσεις και εμπειρίες τους, με στόχο να το κατατάξουν και να το κρίνουν.

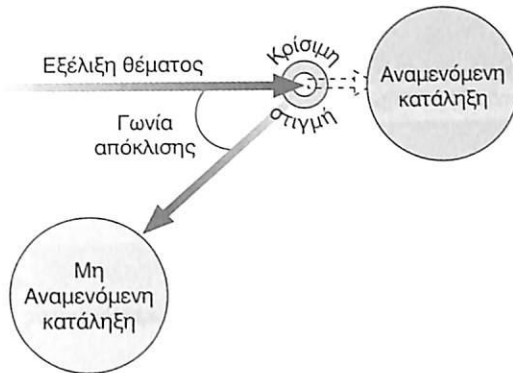
Ο μηχανισμός του κωμικού

Το κωμικό λειτουργεί με βάση ένα συγκεκριμένο ψυχικό μηχανισμό, που κύρια αφορά στο χειρισμό του μηνύματος από τον πομπό και απευθύνεται στη νόηση του δέκτη. Ενώ ο πομπός¹⁶ παρουσιάζει το θέμα στο δέκτη¹⁷, διακόπτει τη ροή των παραστάσεων ή νοημάτων του θέματος, παρουσιάζοντας μια παρατήρηση ή ερμηνεία στο θέμα ή σε μέρος του θέματος, έντονα διαφορετική από την αναμενόμενη.

Η επέμβαση του πομπού στο θέμα έχει τα στοιχεία της υπερβολής, του παράδοξου ή του απίθανου και προκαλεί έκπληξη. Η τροποποίηση της πορείας του θέματος γίνεται ξαφνικά και διαρκεί ελάχιστα. Το χρονικό της στίγμα ονομάζεται κρίσιμη στιγμή. Συνήθως, μετά την κρίσιμη στιγμή, παρουσιάζεται η τελική κατάληξη και το κωμικό γεγονός βρίσκει τέλος, όπως φαίνεται στο σχήμα 2.

Το κωμικό αποτελεί το αποτέλεσμα του παραπάνω μηχανισμού και αυτό σημαίνει ότι χαρακτηρίζεται σαν κωμικό ή μη, αφού κλείσει η παραπάνω παρουσιαζόμενη διαδικασία.

Με βάση τον παραπάνω μηχανισμό, θεωρούμε κωμικό, την αντιμετώπιση ενός θέματος από πολύ διαφορετική της αναμενόμενης, αντιληπτική πλευρά. Σύμφωνα με τον Goleman η θεώρηση των πραγμάτων από διαφορετική σκοπιά, κάτι που αναφέρεται σαν «γνωσιακή αναπαλαίωση»¹⁸, αποτελεί ένα ισχυρό αντίδοτο στην κατάθλιψη.

Σχήμα 2
Ο βασικός μηχανισμός του κωμικού

Ο παραπάνω μηχανισμός από μόνος του δεν οδηγεί σε εξασφαλισμένα κωμικά αποτελέσματα, η ένταση και ποιότητα των οποίων εξαρτάται από ένα σύνολο παραγόντων, οι οποίοι θα εξεταστούν στη συνέχεια.

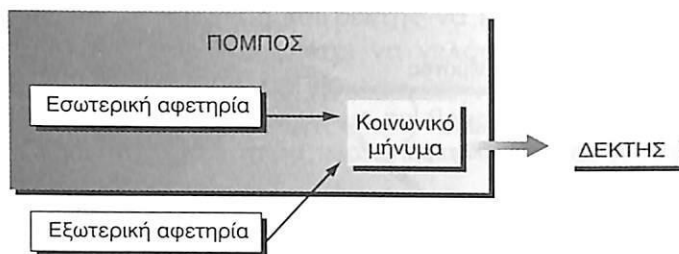
Η αφετηρία του κωμικού ερεθίσματος

Η πηγή του κωμικού ερεθίσματος που ονομάσαμε πομπό, μπορεί να είναι ένα άτομο ή άτομα, αλλά είναι επίσης δυνατό ο πομπός να υποκαθίσταται από το δέκτη ή να αποτελεί μέρος του θέματος, το οποίο εμφανίζεται εξαιτίας κάποιου γεγονότος.

Όταν ο πομπός είναι άτομο, το κωμικό ερέθισμα, μπορεί να έχει εσωτερική ή εξωτερική αφετηρία, όπως φαίνεται στο σχήμα 3. Στην πρώτη περίπτωση, το κωμικό ερέθισμα μπορεί να οφείλεται σε εύθυμη μνήμη ή σε κάποια εύθυμη σκέψη.

Η αναπαράσταση μίας κωμικής μνήμης, ανασύρει τα εύθυμα συναισθήματα με τα οποία είναι συνυφασμένη. Στην περίπτωση αυτή, ο μηχανισμός του κωμικού είναι ενσωματωμένος στη μνήμη. Συνήθως η εύθυμη μνήμη αξιοποιείται με την αναμετάδοση στο κοινωνικό περιβάλλον, οπότε τα εύθυμα συναισθήματα μεταφέρονται με το μηχανισμό του κωμικού.

Η εύθυμη σκέψη, αποτελεί μία κωμική παρατήρηση στα γεγονότα που συμβαίνουν εκείνη τη χρονική στιγμή, ή σε γεγονότα που επεξεργάζεται εκείνη τη στιγμή η μνήμη ή η φαντασία.

Σχήμα 3

Το άτομο σαν πηγή του κωμικού ερεθίσματος

Στην περίπτωση που το άτομο δεν επιχειρεί επικοινωνία με το κοινωνικό του περιβάλλον για την αναμετάδοση μίας κωμικής σκέψης ή μνήμης, τότε τα αποτελέσματα περιορίζονται στο ίδιο το άτομο δημιουργώντας συναισθήματα ευθυμίας.

Ο μηχανισμός του κωμικού, όταν προέρχεται από εξωτερικό ερέθισμα, μπορεί να λειτουργήσει με τρεις τρόπους:

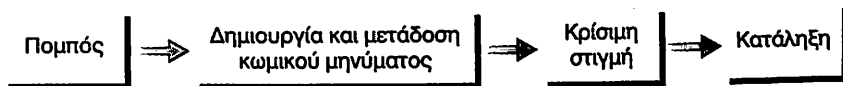
1. Το θέμα δημιουργείται από τον πομπό στο κύκλωμα πομπός - δέκτης, όπως φαίνεται στο σχήμα 4. Για παράδειγμα, ένα άτομο παρουσιάζει μία κωμική ιστορία σε άλλους, ή αφηγείται ένα ανέκδοτο, ή τραγουδά ένα σατυρικό τραγούδι, ή παρουσιάζει μία κωμική σκηνή σε μία κωμωδία.
2. Το θέμα εξελίσσεται ανεξάρτητα στο κύκλωμα πομπός-δέκτης. Στην περίπτωση αυτή ο ρόλος του πομπού περιορίζεται στην κωμική παρέμβαση της κρίσιμης στιγμής, όπως φαίνεται στο σχήμα 5. Για παράδειγμα, ένα άτομο κάνει στα πλαίσια της παρέας του μία κωμική παρατήρηση, ή μία αστεία κίνηση.
3. Το θέμα περιέχει τον πομπό και αποτελεί την κρίσιμη στιγμή. Το θέμα προϋπάρχει σαν γνώση, άποψη ή στάση, στον πνευματικό κόσμο του δέκτη, χωρίς να βρίσκεται εκείνη τη στιγμή στο προσκήνιο. Ξαφνικά, παρουσιάζεται μία μη αναμενόμενη εκδοχή του θέματος αυτού, η οποία δημιουργεί έκπληξη και λειτουργεί σαν κρίσιμη στιγμή, όπως φαίνεται στο σχήμα 6. Ο τρόπος αυτός αφορά αποκλειστικά σε μικρής διάρκειας κωμικές παρατηρήσεις ή γεγονότα. Για παράδειγμα, ένα άτομο, ξαφνικά παρατηρεί ένα περίεργα ντυμένο άτομο. Το φαινόμενο αυτό του δημιουργεί συναισθήματα ευθυμίας.

Στην τρίτη αυτή περίπτωση όπου το θέμα προϋπάρχει, εντάσσονται οι κωμικές δράσεις όπου ο πομπός είναι και δέκτης. Πα-

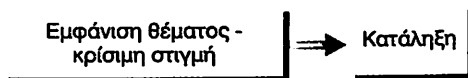
Σχήμα 4

Ο μηχανισμός του κωμικού στην περίπτωση που ο πομπός δημιουργεί το θέμα

Σχήμα 5

Ο μηχανισμός του κωμικού στην περίπτωση που το θέμα προϋπάρχει

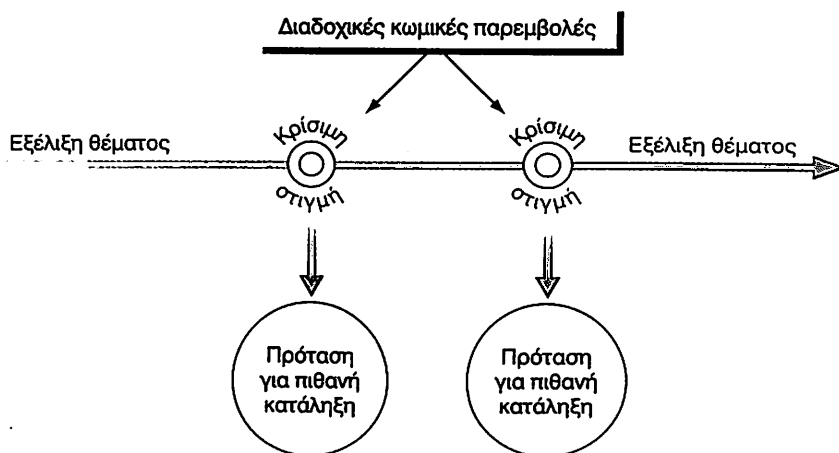
Σχήμα 6

Ο μηχανισμός του κωμικού στην περίπτωση που ο πομπός και το θέμα παρουσιάζονται στην κρίσιμη στιγμή

ρακολουθούμε ένα άτομο το οποίο σκοντάφτει και πέφτει. Κοιτά γύρω του σαστισμένο και ξεσπά σε γέλια. Ο μηχανισμός που λειτουργεί είναι ίδιος με τον προαναφερόμενο. Ο πομπός είναι ο δέκτης και το θέμα είναι η υγιής ζωή. Το άτομο βιώνει μία συγκεκριμένη κατάσταση η οποία εξάφνα διακόπτεται, εξ αιτίας της πτώσης. Το άτομο εκπλήσσεται και αποσυντονίζεται, αλλά επαναπροσδιορίζεται σε θετική κατάσταση, διότι συνειδητοποιεί ότι η πτώση δεν οδήγησε σε αρνητικά αποτελέσματα¹⁹. Η ανακούφιση εκτονώνει την έκπληξη με γέλιο. Στην περίπτωση που το άτομο κτυπήσει ή λερωθεί ή ενοχληθεί σημαντικά, δεν θεωρεί κωμική την πτώση του, διότι δεν υπάρχει θετική επαναφορά.

Στην τρίτη αυτή περίπτωση, εντάσσονται επίσης οι περιπτώσεις κωμικού τα οποία έχουν σαν αφετηρία την παρουσίαση ενός μη συνηθισμένου θέματος, το οποίο δημιουργεί την κρίσιμη στιγμή. Η ερώτηση για παράδειγμα «τι είναι ένα κίτρινο τεράστιο ψάρι που τιτβίζει;», δημιουργεί αυτή καθαυτή εύθυμη διάθεση, η οποία στη συνέχεια βέβαια εκτονώνεται με την κατάληξη-απάντηση της ερώτησης.

Το κωμικό είναι μια τέχνη και μπορεί να διδαχθεί. Το έμφυτο όμως κωμικό, διακρίνει μόνο τα ευφυή άτομα και αποτελεί μια

Σχήμα 7

Οι προτάσεις του αυθόρμητου κωμικού

άρνηση παραδοχής του κατεστημένου. Την έκπληξη αποτελούν οι συνεχείς απίθανες αντιρρήσεις του πηγαίου κωμικού, στο να δεχθεί τον κόσμο, όπως αυτός παρουσιάζεται. Το έμφυτο κωμικό, αφορά στη δεύτερη περίπτωση λειτουργίας του μηχανισμού.

Καλές τέχνες είναι η αναπαράσταση του κόσμου κάτω από το αντιληπτικό πρίσμα του καλλιτέχνη. Κωμικό είναι η αναπαράσταση του κόσμου κάτω από ερμηνευτικό πρίσμα του πομπού. Η ομοιότητα των δύο λειτουργιών μας αποδεικνύει τη συγγενειά τους. Ο πηγαίος κωμικός, μπορεί κατά τη γνώμη μας να θεωρηθεί ένας εμπνευσμένος καλλιτέχνης, ο οποίος με τη δημιουργική του φαντασία, ερευνά συστηματικά τις εναλλακτικές πιθανότητες της ζωής. Διότι σύμφωνα με τον Bergson²⁰, το κωμικό ταλαντεύεται ανάμεσα στη ζωή και την τέχνη.

Ο κωμικός δεν είναι ανάγκη να είναι αισιόδοξο άτομο. Μπορεί να είναι πεσιμιστής, αλλά πάντα αντιρρησίας του κατεστημένου και να έχει πάντα στο πνευματικό του οπλοστάσιο, περισσεύματα δημιουργικής φαντασίας.

Ασφαλώς δεν καταλήγουν όλες οι κωμικές προσπάθειες σε κωμικά αποτελέσματα, διότι υπάρχουν σφάλματα στη διαδικασία. Ορισμένοι πομποί κωμικού, γελούν οι ίδιοι για να παρακινήσουν τους δέκτες να αποδεχθούν την κωμική τους δράση και συνήθως γίνονται ενοχλητικοί.

Ο δέκτης

Ο δέκτης επηρεάζεται από ένα σύνολο εσωτερικών παραγόντων και προσωπικών του γνωρισμάτων, σε σχέση με την αποδοχή ή μη του κωμικού μηνύματος, όπως φαίνεται στο σχήμα 8. Ελέγχει το κωμικό μήνυμα και προσπαθεί να το κατατάξει σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του και το σύστημα αξιών του. Στην περίπτωση που το μήνυμα δεν είναι ερμηνεύσιμο ή αποδεκτό, ο δέκτης αποστασιοποιείται από αυτό. Τότε το μήνυμα δεν γίνεται δεκτό και ο δέκτης δεν επηρεάζεται από την κωμική δράση του πομπού.

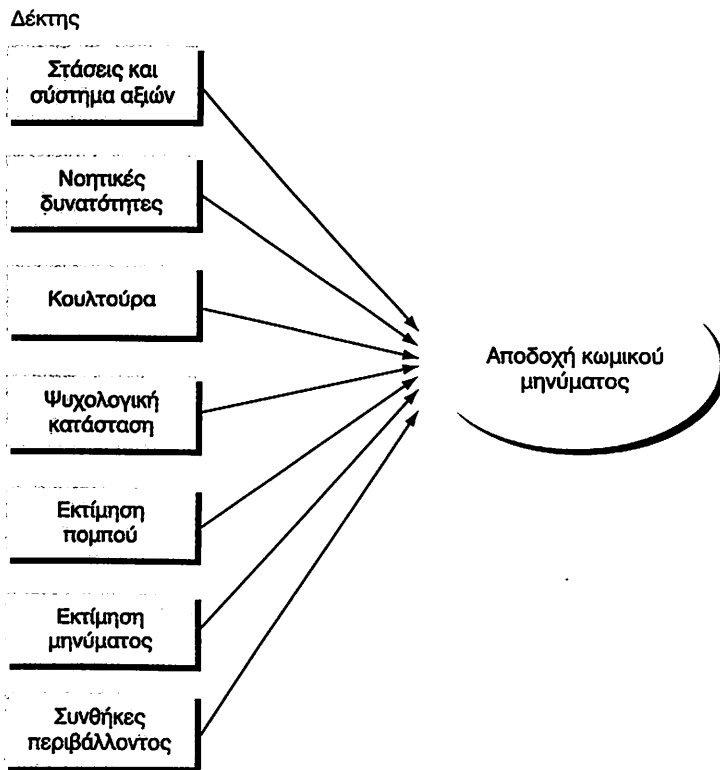
Ο δέκτης συνδυάζει τις πληροφορίες που έχει για τον πομπό και ανάλογα τοποθετείται, επιφυλακτικά ή μη, απέναντι στο μήνυμα που του απευθύνεται. Με τον ίδιο τρόπο, αντιμετωπίζεται κριτικά το είδος του μηνύματος. Όταν για παράδειγμα ο πομπός είναι ένα άτομο το οποίο εκτιμά ο δέκτης, τότε ο τελευταίος είναι ανοικτός στα μηνύματα του πρώτου, οπότε το κωμικό μήνυμα γίνεται δεκτό χωρίς επιφυλάξεις. Στην περίπτωση δε που το μήνυμα αφορά σε κάποιο θέμα ενοχλητικό ή ξένο για το δέκτη, τότε αυτός το αντιμετωπίζει κριτικά, με αυξημένες πιθανότητες να απορρίψει τη διαδικασία της επικοινωνίας.

Το ίδιο κωμικό μήνυμα γίνεται δεκτό από ορισμένα άτομα, ενώ από άλλα όχι. Η συνδυαστικότητα και η ταχύτητα του πνεύματος του δέκτη, παίζει καθοριστικό ρόλο στην αντίληψη του μηχανισμού της κρίσιμης στιγμής και του συνδυασμού της αναμενόμενης και τελικής κατάληξης.

Ο πνευματικός πολιτισμός, δηλαδή η κουλτούρα του δέκτη, παίζει επίσης σημαντικό ρόλο στη δυνατότητα παρακολούθησης του θέματος και γενικότερα του μηχανισμού του κωμικού. Τα άτομα τα οποία ασχολούνται επαγγελματικά με το θέατρο για παράδειγμα, έχουν ιδιαίτερη συμπάθεια στο κωμικό, με αποτέλεσμα να είναι εύκολοι δέκτες. Αυτό οδηγεί τη συγκεκριμένη κοινωνική υποομάδα, σε -διά του χρόνου- εξοικείωση με το κωμικό, που δίνει την ικανότητα στα μέλη της, να προσεγγίζουν με ευκολία τολμηρά από νοητικής άποψης κωμικά, δηλαδή κωμικά που η τελική κατάληξη απέχει σημαντικά από την αναμενόμενη, αλλά και κωμικά που το θέμα τους βρίσκεται ολοκληρωτικά μακριά από την πραγματικότητα. Γενικότερα, τα άτομα που εξαιτίας της κουλτούρας τους έχουν ασκήσει τη δημιουργική φαντασία τους, είναι ιδιαίτερα δεκτικά στα κωμικά μηνύματα.

Η ένταση με την οποία εκδηλώνεται το συναίσθημα ευθυμίας,

δεν αντιστοιχεί πάντα στην αιτία που το προκάλεσε. Διότι το συναίσθημα αυτό επηρεάζεται από την προϋπάρχουσα ψυχολογική διάθεση, η οποία συχνά εξαρτάται από την προϋπάρχουσα ψυχολογική ατμόσφαιρα²¹. Μία κατάσταση άγχους του δέκτη, δημιουργεί δυσκολίες στην αποδοχή του κωμικού μηνύματος. Σε περίπτωση όμως που το κωμικό μήνυμα γίνει δεκτό, εκτονώνει το άγχος και ο δέκτης αντιδρά υπερβολικά έντονα στο κωμικό μήνυμα. Όταν για παράδειγμα οι μαθητές μίας τάξης βρίσκονται σε κατάσταση πίεσης, με αντίστοιχα αρνητικά συναισθήματα να τους επιβαρύνουν, ένα αστειό του καθηγητή, τους οδηγεί σε υπερβολικά έντονο γέλιο, σε σχέση με το αστειό που το προκάλεσε. Κάτι τέτοιο οφείλεται στο γεγονός ότι οι μαθητές δεν ευθυμούν απλά και μόνο με το αστειό, αλλά εξ αιτίας της συνολικής εκτόνωσης της προϋπάρχουσας κατάστασης.

Σχήμα 8
Αποδοχή κωμικού μηνύματος από το δέκτη

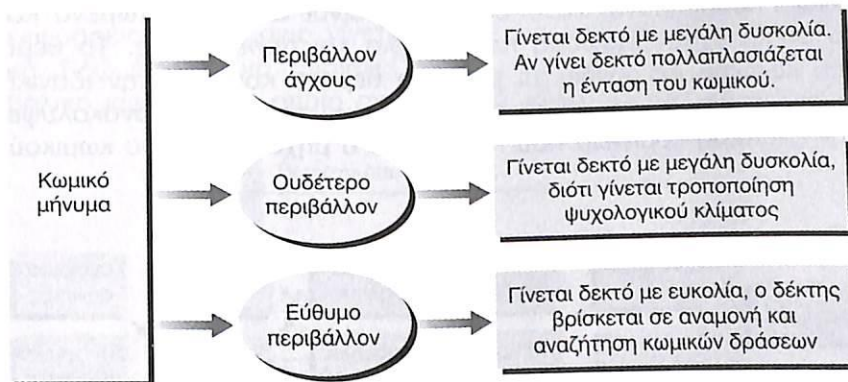
Σε ουδέτερο περιβάλλον, η ένταση αποδοχής του κωμικού μηνύματος εξαρτάται από τους παράγοντες του σχήματος 8, ενώ σε εύθυμο περιβάλλον, πολλοί από τους παράγοντες αυτούς (όπως η ψυχολογική κατάσταση, επιφυλάξεις απέναντι στους πομπούς ή τα μηνύματα, άμυνες και προκαταλήψεις), δε λειτουργούν ανασταλτικά.

Ορισμένες φορές η ένταση με την οποία εκδηλώνεται το συναίσθημα ευθυμίας είναι υποτονική. Κάτι τέτοιο είναι σύνηθες, διότι ο σύγχρονος άνθρωπος, για διάφορους λόγους, από μικρός εκπαιδεύεται στο να μην εκδηλώνει τα συναισθήματά του²². Για το λόγο αυτό, σε συνθήκες πίεσης, όπως οι σκληρές εργασιακές συνθήκες ή συνθήκες όπου έχουν προτεραιότητα οι κοινωνικές υποχρεώσεις σε σχέση με την ελευθερία έκφρασης, ο μηχανισμός του κωμικού δυσκολεύεται να λειτουργήσει.

Το κωμικό μήνυμα

Η ποιότητα του κωμικού μηνύματος εξαρτάται από ορισμένους παράγοντες. Στο σχήμα 9, προτείνονται οι επιλογές που οδηγούν στη βελτίωση της ποιότητας αυτής.

Το κωμικό μήνυμα, πρέπει να είναι σαφές, αλλά και να παρουσιάζει συνέπεια στην εξέλιξή του. Η μόνη ασυνέπεια παρουσιάζεται με τον μηχανισμό της κρίσιμης στιγμής, αλλά και σε αυτή την περίπτωση πρέπει να οδηγεί σε αιτιολογημένη κατάληξη.

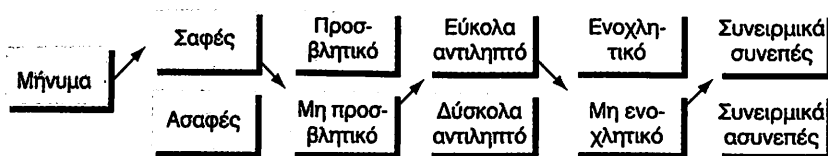
Σχήμα 9

Ο ρόλος του ψυχολογικού περιβάλλοντος στην αποδοχή του κωμικού

Το θέμα, για να κερδίσει τη συμμετοχή του δέκτη, πρέπει να βρίσκεται στα πεδία ενδιαφερόντων του και νοητικών δυνατοτήτων του. Η αδιαφορία του δέκτη για το θέμα, μειώνει σημαντικά έως απόλυτα τη συγκινησιακή συμμετοχή του και το αποτέλεσμα της κωμικής προσπάθειας του πομπού. Το θέμα του κωμικού επίσης, δεν πρέπει να προσβάλλει τους δέκτες και τα συστήματα αξιών τους. Έτσι στην ερώτηση «Γιατί ο Θεός δεν έχει κάνει διδακτορική διατριβή;²³», ο δέκτης που θεωρεί προσβλητική την ερώτηση για τα θεία, μπορεί να δυσανασχετήσει, και ασφαλώς δεν θα ευθυμήσει. Επίσης, στην περίπτωση που ο δέκτης είναι ξένος με το θέμα της διδακτορικής διατριβής, δεν θα αντιληφθεί το νόημα της ερώτησης, αλλά πολύ περισσότερο δεν θα αντιληφθεί το νόημα των απαντήσεων και την αιτιολόγηση της κατάληξης. Για τους λόγους αυτούς δεν θα θεωρήσει την ερώτηση κωμική.

Στην περίπτωση που το θέμα βρίσκεται στη διαχείριση ενός πομπού, είναι σημαντικό αυτός να παρουσιάσει το θέμα στο δέκτη με τέτοιο τρόπο, ώστε να γίνει απόλυτα καταληπτό. Για το λόγο αυτό, συχνά χρησιμοποιείται το τρυκ των τριών φάσεων, ειδικότερα στα ανέκδοτα και τις κωμωδίες, όπου παρουσιάζονται τρεις παραλλαγές του κωμικού θέματος. Στην πρώτη παραλλαγή παρουσιάζεται το θέμα στο δέκτη, στη δεύτερη εξασφαλίζεται το ότι είναι κατανοητό, ενώ η τρίτη παραλλαγή έχει σκοπό να δώσει την κωμική (αποκλίνουσα από την αναμενόμενη) κατάληξη. Έτσι στα ανέκδοτα, αναφέρεται αρχικά η στάση του Αμερικάνου, στη συνέχεια του Γερμανού και καταληκτικά αυτή του Πόντιου.

Το θέμα λειτουργεί αποκομμένο από τα άλλα θέματα που απασχολούν το άτομο. Ενώ στην καθημερινότητα αντιμετωπίζουμε πολλά προβλήματα, τα οποία συχνά είναι αλληλεξαρτώμενα και τα οποία έχουν διάφορα παρακλάδια και προεκτάσεις. Το θέμα του κωμικού δε συνδέεται με άλλα θέματα και δίνει την ιδανική ευκαιρία στο δέκτη, να το εξετάσει μόνο του και να ανακαλύψει την ιδιαίτερη ερμηνεία που προσφέρει ο μηχανισμός του κωμικού.

Σχήμα 10
Η ποιότητα του κωμικού μηνύματος

Η δύναμη της κρίσιμης στιγμής

Το κωμικό επιτυγχάνεται με μία παρέμβαση, η οποία δημιουργεί το απαραίτητο στοιχείο της έκπληξης. Η έκπληξη είναι αναγκαία, αλλά μη ικανή συνθήκη του κωμικού, διότι δεν είναι όλες οι εκπλήξεις κωμικές.

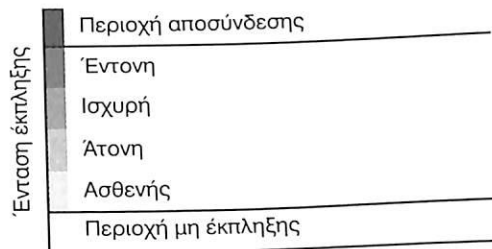
Η έκπληξη αυτή πρέπει να έχει ικανή ένταση για να προκαλέσει την αντίδραση του δέκτη. Σε αντίθετη περίπτωση το κωμικό κινδυνεύει να πάρει τη μορφή του γελοίου, ή με άλλα λόγια, τη μορφή της αποτυχημένης προσπάθειας για κωμικό.

Η κατάλληλη παρουσίαση του θέματος, αποκόβει τον δέκτη από τον κόσμο της πραγματικότητας και τον απορροφά στον κόσμο της κωμικής φαντασίας. Όσο περισσότερο ο δέκτης αφοσιώνεται στο θέμα, τόσο περισσότερο επηρεάζεται από την κρίσιμη στιγμή.

Η ένταση της έκπληξης θα μπορούσε να αναλυθεί σε τέσσερις βασικές βαθμίδες, όπως φαίνεται στο σχήμα 11:

1. Έντονη
2. Ισχυρή
3. Άτονη
4. Ασθενής

Ο πομπός επικοινωνεί πολύπλοκα με τους δέκτες, χρησιμοποιώντας σαν μέσα την ομιλία, τις χειρονομίες, τις εκφράσεις, την ενδυμασία και άλλα σύμβολα. Ο κωμικός πρέπει να γνωρίζει ποια στοιχεία της επικοινωνίας αρκούν για να μεταδώσει την ένταση που απαιτείται στο μήνυμα, δηλαδή στην κωμική παρατήρηση. Συχνά το φραστικό κωμικό μήνυμα που συνοδεύεται από κωμικές εκφράσεις και κινήσεις γίνεται υπερβολικό και γι' αυτό ενοχλητικό. Εδώ έρχεται να ταιριάξει ή μειωτική έκφραση για τον υπερβολικό κωμικό, τον οποίο αποκαλούμε «καραγκιόζη». Η υπερβολι-

Σχήμα 11
Η ένταση του κωμικού

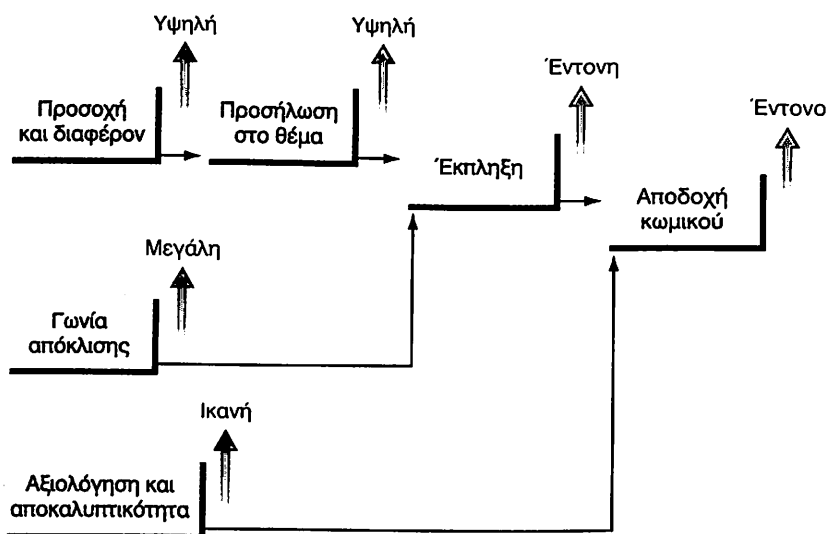
κή έκπληξη μπορεί να αποκόψει το δέκτη από το θέμα και να τον οδηγήσει σε απόσυρση από την προσπάθεια της νοητικής του προσαρμογής στην κωμική δράση.

Η ένταση της έκπληξης, όπως φαίνεται στο σχήμα 12, εξαρτάται από:

- Το βαθμό προσήλωσης του δέκτη στο θέμα.
- Τη γωνία απόκλισης
- Την αιτιολόγηση της κατάληξης και
- Την αποκαλυπτικότητα του κωμικού

Η αφοσίωση του δέκτη στο θέμα, εξαρτάται από την προσοχή²⁴ που διαθέτει σε αυτό. Η ένταση της προσοχής, αφορά στην προσήλωση του πνεύματος του δέκτη στο θέμα²⁵ και εξαρτάται από το ενδιαφέρον του δέκτη για αυτό.

Η έκταση της προσοχής, παίζει σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του κωμικού. Όταν η προσοχή στρέφεται σε περισσότερα σημεία από ένα, τότε μειώνεται η έντασή της διότι όσο περισσότερα είναι τα αντικείμενα προς τα οποία στρέφεται ταυτόχρονα η προσοχή, τόσο μικρότερη είναι η σαφήνεια και η πληρότητα των παραστάσεων που προκύπτουν. Έτσι, το κωμικό έχει τόσο μεγαλύτερη ένταση, όσο περισσότερο ο δέκτης περιορίζει την προσοχή του στο κωμικό θέμα.

Σχήμα 12

Οι κυριότεροι παράγοντες που επιδρούν στην ένταση του κωμικού

Η διάρκεια της προσοχής, αφορά στο χρόνο που αφιερώνεται ο δέκτης στο θέμα. Οι κωμικές δράσεις έχουν διαφορετική διάρκεια. Ένα ανέκδοτο μπορεί να διαρκέσει από λίγα δευτερόλεπτα μέχρι και αρκετά λεπτά της ώρας. Μία κωμική παρατήρηση διαρκεί λίγα δευτερόλεπτα. Η διάρκεια μίας κωμωδίας μπορεί να ξεπεράσει το δώρο. Η διάρκεια επιβολής του θέματος στη σφαίρα προτεραιοτήτων του δέκτη, αποτελεί έναν παράγοντα που επηρεάζει το βαθμό με τον οποίο αφοσιώνεται ο δέκτης σε αυτό.

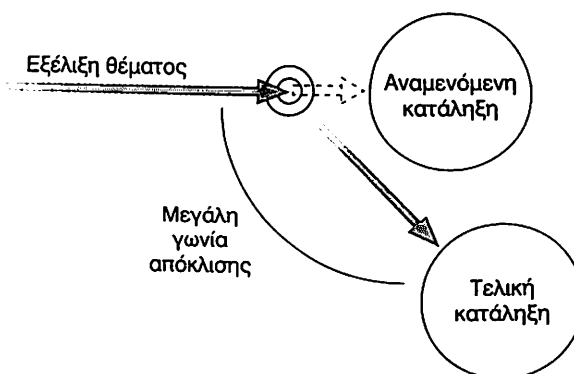
Το νέο, το ξαφνικό, το ασυνήθιστο, προκαλούν έντονα την προσοχή των ατόμων. Το κωμικό, μέσα από τη φάση της κρίσιμης στιγμής, οδηγείται ξαφνικά σε νέα και μη αναμενόμενη κατάληξη. Από τη φύση του λοιπόν, μπορεί να τραβήξει την προσοχή των ατόμων.

Το ενδιαφέρον του δέκτη, δηλαδή η ευνοϊκή του διάθεση για συμμετοχή και αποδοχή της κωμικής δράσης, αποκαλύπτει την πεποίθησή του, ότι η δράση αυτή είναι σε θέση να ικανοποιήσει τις ανάγκες του για ευχάριστη διάθεση και θετικά συναισθήματα. Το ενδιαφέρον παρουσιάζεται σαν ιδιαίτερη προτίμηση σε ορισμένες πολιτιστικές αξίες²⁶ και οδηγεί σε θετική συμμετοχή του δέκτη στο μηχανισμό του κωμικού, διότι το ενδιαφέρον δραστηριοποιεί το άτομο.

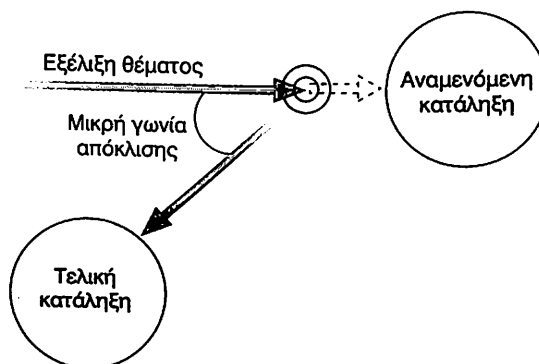
Η γωνία απόκλισης, παρουσιάζει το βαθμό διαφοροποίησης της τελικής κατάληξης του κωμικού θέματος, από την αναμενόμενη. Έτσι, αν η τελική κατάληξη δε διαφέρει σημαντικά από την αναμενόμενη, η γωνία απόκλισης είναι μεγάλη και ο βαθμός έκπληξης, ασθενής ή μηδενικός (μη έκπληξη). Αν η διαφοροποίηση είναι σημαντική, τότε η γωνία είναι μικρή και η έκπληξη έντονη, όπως φαίνεται στα σχήματα 13 και 14.

Η κρίσιμη στιγμή οδηγεί σε νέα κατάληξη του θέματος, η οποία είναι μη αναμενόμενη, αλλά απόλυτα αιτιολογημένη. Η αιτιολόγηση αυτή οδηγεί στην αποκάλυψη μίας νέας πιθανότητας σχετικά με το θέμα, δηλαδή αποκαλύπτει μία νέα άποψη. Ο βαθμός αιτιολόγησης και η αξία της αποκάλυψης, έχουν άμεση σχέση με τη βαθμίδα έκπληξης στην οποία οδηγείται ο δέκτης με το μηχανισμό του κωμικού.

Σε όλες τις μορφές τέχνης μπορούμε να παρουσιάσουμε αδιανόητες καταστάσεις, αρκεί να τις αιτιολογήσουμε. Έτσι στη μουσική μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε μία νότα εκτός κλίμακας, αν προηγούμενα με μία μετατροπία προετοιμάσουμε γι' αυτό τον ακροατή, σε ένα θεατρικό κείμενο μπορούμε να παρουσιάσουμε έναν ήρωα που πετά, αν προηγούμενα αιτιολογήσουμε πως αποκτσε αυτή την υπερφυσική δυνατότητα κ.ο.κ. Με την ίδια λογική

Σχήμα 13
Η μεγάλη γωνία απόκλισης οδηγεί σε τελική κατάληξη πλησίον της αναμενόμενης

Σχήμα 14
Η μικρή γωνία απόκλισης απομακρύνει την αναμενόμενη κατάληξη από την τελική

το κωμικό πρέπει να αιτιολογεί την κατάληξή του, η οποία πρέπει να συνδυάζεται με όλη την κωμική δράση. Για παράδειγμα η ερώτηση «Τι βρίσκει ένας τράγος σε μία χαράδρα;», δημιουργεί δύο ερωτήματα στο δέκτη. Το ένα αφορά στην απάντηση, το δεύτερο αφορά στο κατά πόσο ο δέκτης θα έπρεπε –δεδομένου ότι ερωτάται– να γνωρίζει την απάντηση μίας φανερά παράλογης ερώτησης. Η απάντηση «Τραγικό τέλος», αποδεικνύει ότι δεν κυριολεκτεί η ερώτηση και ότι απαντάται με λογοπαίγνιο, το οποίο συνδέει τις ιδιαίτερα απομακρυσμένες σημασιολογικά έννοιες «τράγος» και «τραγικό», αλλά τόσο όμοιες στην προφορά²⁷ τους.

Η αιτιολόγηση με αυτόν τον τρόπο, δημιουργεί το κωμικό, αλλά όχι σε όλους τους τύπους δεκτών, διότι ένας δέκτης ο οποίος δεν μπορεί να εντοπίσει τη σημασιολογική διαφορά και την ομοιότητα προφοράς των λέξεων, δεν είναι σε θέση να αιτιολογήσει την απάντηση και ο μηχανισμός του κωμικού δε λειτουργεί.

Η έκπληξη αποτελεί στιγμιαίο γεγονός. Στην περίπτωση που η έκπληξη που δέχεται κάποιος στα πλαίσια του μηχανισμού του κωμικού είναι ισχυρή, τότε αποδιοργανώνει προς στιγμήν το άτομο, του οποίου οι αντιδράσεις είναι εμφανείς. Τα μάτια πλανώνται στο άπειρο και κάθε ενέργεια σταματά. Το βλέμμα δηλώνει απορία. Όταν το άτομο επανέρχεται, υπάρχουν σημαντικές αλλαγές στην ψυχική και οργανική του κατάσταση. Δείχνει ευχαρίστηση, τα μάτια του είναι γελαστά, σε πολλές περιπτώσεις το σώμα συσπάται από τα γέλια. Το κωμικό φαίνεται ότι έχει ενεργοποιήσει κάποια έντονη ψυχική λειτουργία.

Το κωμικό σαν έκφραση της έμφυτης επιθετικότητας

Το κωμικό αναμφίβολα ασκεί μία χρήσιμη λειτουργία. Αλλά αυτό δε σημαίνει ότι πάντα εμπνέεται από μία σκέψη ευμένειας ή έστω επιείκειας. Διότι το κωμικό τιμωρεί ορισμένα ελαττώματα και συχνά τιμωρεί και τα άτομα που είναι οι φορείς τους. Μερικές φορές περνά ορισμένα όρια και γίνεται ενοχλητικό. Αυτό μπορεί να συμβεί όταν λείπουν η ευρηματικότητα, η λεπτότητα ή η καλή προαίρεση.

Επιθετικό κωμικό έχουμε σε περίπτωση που ο πομπός κάνει παρατήρηση σε ένα δέκτη σχετικά με μία πράξη, επιλογή ή ελάττωμα του τελευταίου, και ταυτόχρονα η παρατήρηση αυτή έχει στοιχεία υπερβολής. Πηγές επιθετικού κωμικού, μπορούν να αποτελέσουν:

- Η ειρωνεία, δηλαδή η προσποιητή άγνοια
- Ο χλευασμός, δηλαδή ο εμπαιγμός, ο περίγελως, η προσβολή
- Ο σαρκασμός, δηλαδή ο ειρωνικός χλευασμός.
- Η επιδεικτική αθυροστομία
- Η γελοιοποίηση, δηλαδή το να καταστήσει κάποιος κάποιον άξιο γέλιου
- Η κοροϊδία, δηλαδή ο χλευασμός, η εξαπάτηση

Υλικό των κωμικών δράσεων

Το κωμικό κυρίως ασχολείται με την παραδοξολογία της ανθρώπινης ζωής. Δεδομένου δε, ότι οι σύγχρονες κοινωνίες λειτούργουν μέσα από πολύπλοκους κανόνες που καταπιέζουν το άτομο²⁸, η ζωή στις κοινωνίες αυτές προσφέρει άφθονο κωμικό υλικό, το οποίο σύμφωνα με τον Bergson, μπορεί να παρατηρηθεί σε μορφές, κινήσεις, καταστάσεις, λέξεις, φράσεις και χαρακτήρες.

Βέβαια, ορισμένες φορές το κωμικό αφορά σε μη ανθρώπινα θέματα, όπως τα ζώα, τα φυτά ή άψυχα αντικείμενα. Και σε αυτές όμως τις περιπτώσεις, το κωμικό οφείλεται είτε στον εξανθρωπισμό των αντικειμένων αυτών, είτε στις επιπτώσεις της κωμικής τους κατάστασης στον κόσμο των ανθρώπων.

Οι μορφές είναι κωμικές, όταν παρουσιάζουν κάποια υπερβολή στα χαρακτηριστικά τους. Κωμικές σύμφωνα με τον Bergson είναι οι μορφές που αντιτίθενται στη χάρη και την ωραιότητα²⁹. Κωμικά είναι για παράδειγμα, τα τεράστια παπούτσια του Σαρλώ³⁰, όπως και τα μικρότερα από το κανονικό ενδύματα του Μίστερ Μπην³¹.

Το κωμικό των μορφών αποτελεί κύριο αντικείμενο της γελοιογραφίας³². Η τέχνη του γελοιογράφου είναι να μεγεθύνει την κωμική λεπτομέρεια. Αν σκεφθούμε ότι οι άνθρωποι προσπαθούν να κρύψουν τις ατέλειες³³ που τους αφορούν, ο γελοιογράφος προσπαθεί να τις αποκαλύψει. Αυτό οδηγεί το σχεδιασμό της γελοιογραφίας στην υπερβολή ορισμένων στοιχείων. Η υπερβολή αυτή αποτελεί συστατικό του μηχανισμού του κωμικού και οδηγεί στην αύξηση της απόστασης από το συμμετρικό και από το αισθητικά ευχάριστο. Η απλή υπερβολή στις μορφές δεν οδηγεί σε κωμικό αποτέλεσμα, αν αυτή δεν αποκαλύπτει σαν πιθανή, κάποια απίθανη κατάσταση, με το μηχανισμό του κωμικού.

Το κωμικό των λέξεων μπορεί να διαιρεθεί σε αυτό που η γλώσσα εκφράζει και εκείνο που η γλώσσα δημιουργεί.

Το πρώτο μπορεί να μεταφραστεί, και μπορεί να αφορά:

- στην υπερβολή της χρήσης της επαγγελματικής ορολογίας ή
- γενικότερα στην ασυνήθη παράταξη και συσώρευση λέξεων και φράσεων, όπως και στον αλλόκοτο συνδυασμό τους.

Το δεύτερο αφορά στα λογοπαίγνια και δε μεταφράζεται. Λογοπαίγνιο είναι το παιχνίδι με τις λέξεις, που χρησιμοποιεί:

- τη διπλή σημασία τους,³⁴

- την ομοιότητα διαφορετικών λέξεων³⁵
- το ομόηχο λέξεων ή εκφράσεων³⁶
- το συμμετρικό ανακάτεμα συλλαβών λέξεων, χωρίς να χάνεται το νόημα των φράσεων³⁷
- την παρερμηνεία αρχικών γνωστών οργανισμών³⁸
- άλλους τρόπους.

Λογοπαίγνια συναντώνται στον Όμηρο, τον Αισχύλο, τον Κικέρωνα κ.ά. Το λογοπαίγνιο συχνά στερείται κρίσης και έχει σαν μόνο σκοπό τη δημιουργία ευθυμίας και κατά συνέπεια χαράς, όπως εξάλλου όλα τα παιχνίδια. Πολλές φορές όμως, τα λογοπαίγνια έχουν σημασία (δεν ξέρω - να ξεραθείς) οπότε και το εύθυμο αποτέλεσμα τους έχει αυξημένη ένταση.

Μερικές φορές τα λογοπαίγνια κλιμακώνονται, δηλαδή το ένα ακολουθεί το άλλο με συσσωρευτική εύθυμη δυναμική³⁹.

Πολλοί λογοτεχνικοί χειρισμοί μπορούν να δημιουργήσουν το κωμικό των λέξεων και των φράσεων. Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο είναι απαραίτητα τα στοιχεία της υπερβολής ή αιτιολογημένης παραδοξολογίας, τα οποία δίνουν κωμικό χαρακτήρα στο χειρισμό. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι κυριότεροι από αυτούς και επεξηγείται η λειτουργία τους:

- Αντίθεση είναι ο συνδυασμός δύο αντιθέτων εννοιών.
- Οξύμωρο είναι ο συνδυασμός δύο αντιθέτων στοιχείων.
- Βραχυλογία είναι η παράλειψη λεκτικών στοιχείων.
- Εικόνα είναι η περιγραφή κάποιου χώρου ή κατάστασης.
- Ιδιωματισμοί και διάλεκτοι, που χρησιμοποιούνται σε ακατάλληλο περιβάλλον.
- Κλιμακωτό είναι το λογοτεχνικό φαινόμενο, στο οποίο η μία φράση ακολουθείται από άλλες, οι οποίες κλιμακώνουν την περιγραφόμενη κατάσταση.
- Μεταφορά είναι η σημασιολογική μεταβολή μίας λέξης, ώστε να καλύψει κάποια άλλη έννοια.
- Παράδοξη είναι η φράση που το περιεχόμενό της φαίνεται αντιφατικό ή ακόμη και παράλογο, αλλά στη δεύτερη κρίση αποδεικνύεται ορθό.
- Παρομοίωση είναι η σύγκριση ή παραλληλισμός δύο πραγμάτων. Στην παρομοίωση χρησιμοποιούνται οι λέξεις σαν, όπως, κ.λπ.
- Πλεονασμός είναι η χρήση περισσοτέρων από τις απαιτούμενες λέξεις.
- Προσωποποίηση είναι η απόδοση σκέψεων και συναισθημάτων σε άψυχα.

- Υπερβολή είναι η πρόταση η οποία ξεπερνά το πραγματικό και το συνηθισμένο
- Υποφορά είναι η κατάσταση όπου ένα άτομο συνομιλεί με τον εαυτό του.
- Παραλογισμός.
- Δημιουργείται κωμικό αποτέλεσμα όταν μία μεταφορική φράση γίνεται δεκτή με τη κυριολεκτική της έννοια.
- Μετασχηματισμός προτάσεων, που μετά τον μετασχηματισμό συνεχίζουν να αποδίδουν νόημα, ορισμένες φορές το ζητούμενο.
- Τροποποίηση γνωστών φράσεων, όπως παροιμίες, ρητά κλπ.

Το κωμικό των παραπάνω χειρισμών, δημιουργείται με την υπερβολή και την παραδοξολογία στο θέμα τους. Αντίθεση για παράδειγμα είναι ο συνδυασμός δύο αντιθέτων εννοιών, κωμική αντίθεση είναι ο έντεχνος συνδυασμός δύο αντιθέτων εννοιών (π.χ. - Κερνάω εγώ, πληρώνεις εσύ).

Το κωμικό μίας κατάστασης, μπορεί να αφορά στην ασυνήθιστη και ασυνάρμοστη φυσική, κοινωνική ή ηθική τάξη πραγμάτων, όπως είναι:

- Η εμμονή σε κάποια άποψη, η οποία παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζει το περιβάλλον, συνεχώς επαναφέρεται.
- Η εξάρτηση από κάποιο άτομο, όπου κάποιος συμπεριφέρεται όπως του υπαγορεύει ένας τρίτος χωρίς να το καταλαβαίνει ο ίδιος.
- Η συνεχής κλιμάκωση αλληλεξαρτώμενων κωμικών γεγονότων.
- Η δυσαρμονία ανάμεσα στο αίτιο και το αποτέλεσμα.
- Η παρεξήγηση είναι μία κωμική κατάσταση, στην οποία οι εμπλεκόμενοι, κατά άτομο ή κατά ομάδα, αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο την πραγματικότητα.
- Η ειρωνία.
- Η υποβάθμιση, όπου κάποιο πράγμα ή ιδέα που παρουσιάζονται προηγούμενα σαν αξιόλογο, παρουσιάζεται σαν μέτριο ή ακατάλληλο ή χυδαίο.
- Η μετατόπιση θέσης, πεποίθησης ή άποψης
- Η καθαυτό υπερβολή.
- Η υπερβολή στην αξία αντικειμένων ή ιδεών.
- Η κομπορρομοσύνη, η οποία παρουσιάζει την ηρωική και ταυτόχρονα κωμική εκτίμηση
- Η πλοκή απρόοπτων επεισοδίων κλπ.
- Η υιοθέτηση ξένων ρόλων, μέσα από το μηχανισμό της μίμησης

- Η επανάληψη λέξεων, φράσεων ή σκηνών
- Η αντιστροφή σκέψεων, θέσεων, ρόλων⁴⁰ και άλλων καταστάσεων, όπως η αντιστροφή του κοινού νου, όπου το άτομο βιώνει τη φαντασία του σαν πραγματικότητα και θεωρεί την πραγματικότητα φανταστική⁴¹.
- Η εμμονή, που συναντάται συχνά στην κλασσική κωμωδία, όπου οι ορμές αναστέλλουν την επιφυλακτικότητα και ο ήρωας κάνει το ίδιο.
- Η μετατόπιση μίας έκφρασης ή σκηνής από ένα περιβάλλον σε ένα άλλο⁴².

Το κωμικό του χαρακτήρα αφορά σε νοητικά, συναισθηματικά ή βουλητικά, σχετικά σταθερά γνωρίσματα ενός ατόμου, τα οποία διαφέρουν από τα συνηθισμένα. Τέτοιοι τύποι χαρακτήρων είναι:

- Ο χαρακτήρας που παρουσιάζει υπερβολή στη συμπεριφορά
- Ο χαρακτήρας που παρουσιάζει απάθεια στη συμπεριφορά
- Ο χαρακτήρας που παρουσιάζει καθυστέρηση στη συμπεριφορά
- Ο χαρακτήρας που παρουσιάζει ωμή συμπεριφορά
- Ο χαρακτήρας που ανταποδίδει σε υπερβολή
- Ο χαρακτήρας που από κεκτημένη ταχύτητα, ή από προσήλωση στη συνήθεια, λέει αυτό που δεν ήθελε να πεί.
- Ο χαρακτήρας που παρουσιάζει εμμονή σε συνήθειες δράσης
- Ο χαρακτήρας που παρουσιάζει εμμονή σε συνήθειες πνεύματος, δηλαδή σε θέσεις, πεποιθήσεις.
- Ο χαρακτήρας που παρουσιάζει εμμονή στο επάγγελμα, που εκφράζεται μέσα από επαγγελματική ματαιοδοξία, επιστημότητα, σκληράδα και αυστηρή προσήλωση στην ορολογία.
- Ο χαρακτήρας που έχει ιδιότροπες αδυναμίες ή ελαττώματα.
- Ο χαρακτήρας που αγνοεί τον εαυτό του.
- Ο χαρακτήρας που συμπεριφέρεται, εκφράζεται ή σκέπτεται παράδοξα.

Η κωμωδία απαιτεί έναν ήρωα του οποίου η συμπεριφορά είναι συστηματικά υπερβολική, αλλά πάντα αιτιολογημένα. Ο χαρακτήρας του μπορεί να παρουσιάζει τα παρακάτω ελαττώματα:

- Επιρρεπής στα ατυχήματα
- Επίμονος στην προσπάθειά του
- Αγενής
- Επιθετικός
- Στοργικός

- Άνθρωπος που δημιουργεί σύγχυση
- Κουτός
- Ανίκανος
- Ανεύθυνος
- Δύσκολος στις σχέσεις του με ανθρώπους
- Δύσκολος στις σχέσεις του με το άλλο φύλο
- Αυθόρμητος άνθρωπος, που ζητά άμεσα ό,τι θέλει
- Άνθρωπος που παθαίνει συνεχώς, αν και αποδεικνύεται άφθαρτος.

Ο κωμικός χαρακτήρας έχει πάντα κάποια ιδιαιτερότητα, που τον οδηγεί σε εύθυμες καταστάσεις. Οι καταστάσεις αυτές σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να είναι καθοριστικά επιβλαβείς για τον ήρωα αυτόν, διότι τότε παύουν να είναι εύθυμες. Αν ο κωμικός σκοτωθεί εξαιτίας της ιδιαιτερότητάς του, τότε δεν δημιουργείται εύθυμο συναίσθημα στους δέκτες αυτού του μηνύματος.

Ο χαρακτήρας του ήρωα της κωμωδίας είναι στη βάση του παιδικός. Η παιδικότητα του κωμικού φαίνεται από:

- Τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει στην υλοποίηση απλών έργων
- Την υπερβολική του αγαθοσύνη
- Τον αυθορμητισμό στη συμπεριφορά του

Ο κωμικός χαρακτήρας μπορεί να ενισχυθεί από τα εξωτερικά του χαρακτηριστικά, τα οποία μπορούν να αφορούν στο κωμικό της μορφής του, στο είδος ή μέγεθος της ενδυμασίας του και στα σωματικά του ελαττώματα.

Η υπερβολή στην κίνηση, συνήθως αποτελεί συστατικό στοιχείο του χαρακτήρα που κάνει τις κινήσεις και μπορεί να αφορά στη σπατάλη, στην ανεπάρκεια, στην έλλειψη αρμονίας, ή στην καθυστέρηση των κινήσεων. Έτσι, χαρακτηρίζονται κωμικές, οι παρακάτω δράσεις:

- Απρόσμενη σπατάλη κινήσεων.
- Ανεπάρκεια των κινήσεων να φέρουν το αποτέλεσμα για το οποίο γίνονται, είτε εξαιτίας της ανικανότητας του δρώντος είτε εξαιτίας της ειδικής κατάστασης που έχει βρεθεί.
- Στην καθυστέρηση αντίδρασης.
- Έλλειψη αρμονίας.

Το υλικό του κωμικού ορισμένες φορές συναντάται μεμονωμένο, αλλά ορισμένες άλλες φορές συναντώνται διάφορες από τις μορφές αυτές του κωμικού υλικού, σε αυξημένη πυκνότητα, συν-

δεδεμένες και με άλλα στοιχεία της πραγματικότητας, της μνήμης ή της φαντασίας⁴³.

Αποτελέσματα του κωμικού

Ο ορισμός του χιούμορ που αναφέρεται στη συγκρατημένη εκδήλωση του συναισθήματος της ευθυμίας, μας οδηγεί στον προβληματισμό για την ένταση με την οποία εκδηλώνεται το συναίσθημα αυτό. Η ένταση εκδήλωσης της ευθυμίας θα μπορούσε να μετρηθεί με μία κλίμακα, στην οποία οι τέσσερις βασικές βαθμίδες θα μπορούσαν να είναι:

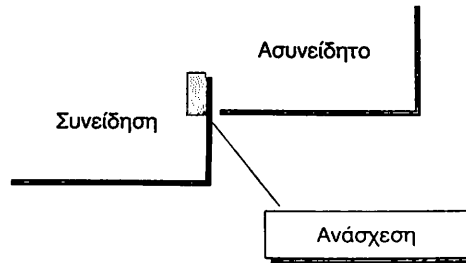
1. Εκδήλωση ευχάριστης διάθεσης
2. Μειδίαμα
3. Συγκρατημένο γέλιο
4. Ασυγκράτητο γέλιο

Το γέλιο εκφράζει αίσθημα αιφνίδιας χαράς και ψυχικής ευαρέσκειας, με συστολές και κινήσεις των μυών του προσώπου, ιδίως των χειλιών, του στόματος και των παρειών, με αλληπάλλληλες ταυτόχρονα ηχηρές εκπνοές. Συνήθως προκαλείται ακούσια στη θέα ή ανάμνηση εύθυμων παραστάσεων⁴⁴. Το γέλιο αποτελεί το κυρίαρχο στοιχείο ψυχοθεραπευτικών μεθόδων.

Για τους Αρχαίους Έλληνες ο γέλως, ο πόθος και η ηδονή, αποτελούσαν δώρα της Αφροδίτης, για να ανακουφίζονται οι άνθρωποι από τις ατυχίες τους. Στο Βρετανικό μουσείο υπάρχει ελληνικό πήλινο αγγείο όπου αναγράφεται «Ι έλως, καλός»

Σύμφωνα με την Ψυχολογία του Βάθους⁴⁵, ο ψυχικός κόσμος δεν παρουσιάζεται ολόκληρος στο άτομο. Ένα τμήμα του, το οποίο αντιλαμβανόμαστε αποτελεί τη συνείδηση και ένα άλλο τμήμα το οποίο βρίσκεται έξω από τη σφαίρα της αυτογνωσίας, καλείται υποσυνείδητο ή ασυνείδητο. Υπάρχει ένας ειδικός μηχανισμός, ο οποίος απαγορεύει την επικοινωνία του συνειδητού και του ασυνειδήτου (σχήμα 15) και σύμφωνα με ορισμένους ψυχολόγους ονομάζεται ανάσχεση⁴⁶.

Στο ασυνείδητο, μεταξύ άλλων, βρίσκονται απωθημένες επιθυμίες, οι οποίες δεν ευτύχησαν να εκπληρωθούν και ενώ αγνοούνται από τη συνείδηση, δηλαδή το άτομο αγνοεί την ύπαρξή τους, αυτές ενεδρεύουν και τείνουν να εκδηλωθούν⁴⁷. Η έκπληξη του κωμικού, όταν είναι ισχυρή, επιτυγχάνει στιγμιαία αδράνεια

Σχήμα 15
Ο ανασχετικός μηχανισμός

της ανάσχεσης και τότε ένα μικρό φορτίο του ασυνείδητου⁴⁸, διοχετεύεται στο συνειδητό.

Μία τέτοια λειτουργία δεν είναι απίθανη, διότι σε κατάσταση ηρεμίας και αυτοσυγκέντρωσης, η ανάσχεση αδρανεί. Η ανάσχεση επίσης αδρανεί λίγο πριν και αμέσως μετά τον ύπνο, κατά τη διάρκεια του ύπνου, με τη λήψη αλκοόλ, με τη χρήση ναρκωτικών ουσιών κλπ. Το ποιοτικό κωμικό, απορροφά τον δέκτη και επιτυγχάνει στιγμιαία την ολοκληρωτική συγκέντρωση της προσοχής του.

Τα ζώα δεν έχουν αναπτυγμένη συνείδηση ούτε έχουν ασκήσει τη νόσή τους και για το λόγο αυτό δεν είναι δυνατόν να συλλάβουν το μηχανισμό του κωμικού.

Το κωμικό δημιουργεί ανώτερα συναισθήματα και καλές διαθέσεις. Ορισμένες φορές επεμβαίνει έντονα στο συναισθηματικό κόσμο του ανθρώπου, έτσι ώστε τα συναισθήματα χαράς που δημιουργεί να γίνονται κίνητρα οργανικών αντιδράσεων. Τότε η αναπνοή του ανθρώπου γίνεται γρηγορότερη, ο σφυγμός υψηλότερος και μακρύτερος και το αίμα σπρώχνεται προς την περιφέρεια και τον εγκέφαλο (ο άνθρωπος ζωηρεύει και κοκκινίζει). Αν δε το συναίσθημα χαράς υπερβεί κάποιο όριο έντασης ή διάρκειας, το οποίο είναι διαφορετικό για κάθε άτομο, τότε εμφανίζονται ιδιαίτεροι τρόποι οργανικής συμπεριφοράς: σύσπαση και χαλάρωση των μυών, πλουσιότερη ή φτωχότερη έκκριση των αδένων, συστολή και διαστολή των αγγείων, με αποτέλεσμα το γέλιο. Τότε το αίσθημα οργανικής ακμής αυξάνεται ακόμη περισσότερο. Το γέλιο λοιπόν είναι μια ασυνείδητη λειτουργία που προκαλείται από μια έντονα ευχάριστη διάθεση του ανθρώπου.

Οι καλές διαθέσεις, όσο διαρκούν, βελτιώνουν τη δυνατότητα της ευέλικτης και σύνθετης σκέψης, κάνοντας κατά συνέπεια ευ-

κολότερη την εξεύρεση λύσεων στα προσωπικά ή διαπροσωπικά προβλήματα. Αυτό σημαίνει ότι για να βοηθήσεις ένα άνθρωπο να σκεφθεί σωστά ένα πρόβλημα, είναι καλό να του πεις ένα ανέκδοτο. Το γέλιο όπως και η αγαλλίαση, μοιάζει να βοηθά τους ανθρώπους να σκέπτονται περισσότερο ανοικτά και να συναναστρέφονται πιο ελεύθερα, προσέχοντας σχέσεις που διαφορετικά μπορεί να τους είχαν διαφύγει⁴⁹.

Το γέλιο σύμφωνα με τον Bergson είναι διόρθωση⁵⁰. Κολάζοντας τις εξωτερικές εκδηλώσεις ορισμένων ελαττωμάτων, μας καλεί να διορθώσουμε τα ελαττώματα αυτά.

Το γέλιο αποτελεί το αποτέλεσμα έντονης συναισθηματικής κατάστασης, της ευθυμίας και δεδομένου ότι τα συναισθήματα είναι μεταδοτικά⁵¹, το γέλιο είναι εύκολα μεταδοτικό. Ορισμένες φορές δε, το άτομο που γελά, κατακλύζεται από έντονα συναισθήματα ευθυμίας, τα οποία αναπαράγονται όσο παρακολουθεί τον εαυτό του και τους άλλους να γελούν. Τότε το άτομο κινδυνεύει να φθάσει σε κρίσιμη κατάσταση, όπου δυσκολεύεται ακόμη και να αναπνεύσει, χωρίς να μπορεί να σταματήσει να γελά.

Η αλληλεπίδραση πομπού και δέκτη στη διαδικασία του κωμικού, μπορεί να λειτουργήσει πολλαπλασιαστικά στο κωμικό, όταν ο δέκτης με τον τρόπο που αντιδρά στο κωμικό, μεταφέρει τη συναισθηματική του κατάσταση στον πομπό. Κάτι τέτοιο οδηγεί το σύστημα πομπών-δεκτών σε έντονα εύθυμη ψυχολογική κατάσταση, η οποία καλύπτει το χωροχρόνο που καταλαμβάνουν, δηλαδή σε χαρούμενο και ευχάριστο ψυχικό κλίμα (σχήμα 16).

Σήμερα λειτουργούν ψυχοθεραπευτικές μονάδες οι οποίες χρησιμοποιούν σαν θεραπευτικό μέσο το γέλιο. Αρχικά, προκαλείται γέλιο χωρίς να προϋπάρχει κωμικό, δηλαδή οι συμμετέχοντες αρχικά γελούν χωρίς να υπάρχει κάποια αιτία, ομαδικά. Σταδιακά, τα γέλια των άλλων δημιουργούν συναίσθημα ευθυμίας και το γέλιο της ομάδας μετατρέπεται σε εκούσιο.

Το κωμικό αποκαλύπτει την πιθανότητα όλες ή πολλές από τις στάσεις μας να είναι λάθος. Το κωμικό πιθανολογεί το απίθανο και ταυτόχρονα το αιτιολογεί. Αυτό το σκεπτικό μειώνει τη σημασία των προβλημάτων μας, διότι αποκαλύπτεται πλέον η πιθανότητα προσέγγισής τους από άλλη οπτική γωνία και να επανα-

Σχήμα 16
Ανάδραση στην επικοινωνία του κωμικού

προσδιορίσουμε τη λειτουργία τους, δηλαδή τον τρόπο που τα προβλήματα επηρεάζουν τη ζωή μας.

Το αξιόλογο κωμικό έχει πολλά κοινά στοιχεία με τις καλές τέχνες. Το κωμικό χαρακτηρίζει θεατρικά και κινηματογραφικά έργα (κωμωδίες), είδη τραγουδιών (σατυρικά), αποτελεί τη βάση της γελοιογραφίας, είναι ο συνήθης στόχος των κινούμενων σχεδίων και εμπλουτίζει ασταμάτητα την ανθρώπινη κουλτούρα. Το κωμικό δείχνει διάθεση αισιοδοξίας και είναι σχεδόν πάντα ευπρόσδεκτο⁵².

Συμπεράσματα

Το κωμικό είναι μία ξαφνική αποκάλυψη και δημιουργεί έκπληξη, η οποία όμως δεν είναι επικίνδυνη για τον δέκτη. Το κωμικό κτίζεται μέσα σε όρια, τα οποία διαφέρουν για κάθε δέκτη. Η κατάλληλα οριοθετημένη, αλλά έντονη έκπληξη, οδηγεί στο γέλιο και σε ψυχική κατάσταση αγαλλίασης.

Στην περίπτωση που κάποιος μπορεί να αντιληφθεί τα ψυχολογικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά ενός ατόμου (δέκτη), τότε με το μηχανισμό του κωμικού, μπορεί να δημιουργήσει κωμικές δράσεις, στις οποίες ο δέκτης θα αντιδράσει θετικά, δηλαδή θα ευθυμήσει ή θα γελάσει. Ο δημιουργός κωμικού είναι απαραίτητο να διαθέτει δημιουργική φαντασία, διότι το κωμικό αποτελεί μία νέα, μέχρι εκείνη τη στιγμή αδιανόητη, πρόταση.

Ο Ουμπέρτο Έκο⁵³ αναφέρει ότι γελάμε, επειδή, παρ' όλο που κατανοούμε ότι μία κατάσταση, είναι αδιανόητη, καταλαβαίνουμε το νόημα της φράσης που μας τη περιγράφει. Μια ελληνική παροιμία υποστηρίζει ότι το γέλιο δίνει ζωή. Ο κλάδος της ψυχολογίας υποστηρίζει ότι το κωμικό απελευθερώνει τον άνθρωπο. Το σίγουρο όμως είναι ότι το κωμικό είναι ένας τρόπος για την προσέγγιση του ψυχικά αλλά και οργανικά καλύτερου. Κατά συνέπεια το κωμικό δίνει ποιότητα στην ανθρώπινη ζωή.

Σημειώσεις

1. Ο S. Freud, στο βιβλίο του «Ο Πολιτισμός Είναι Πηγή Δυστυχίας» (Επίκουρος, Αθήνα 1974, σελ. 14 - 24), αναφέρεται αναλυτικά στην ανάγκη του ανθρώπου να είναι ευτυχισμένος.

2. Απόψεις για τις διαθέσεις και τα συναισθήματα, που εκφράζει ο Goleman Daniel στο βιβλίο του «Η συναισθηματική νοημοσύνη» Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999, σελ. 397

3. Απόψεις για τις διαθέσεις και τα συναισθήματα, που εκφράζει ο Goleman D. όπ. παραπ. σελ. 400

4. Henri Bergson «Το γέλιο» Εξάντας, Αθήνα, 1998, σελ 162.

5. Ευφυολόγημα είναι το έξυπνο αστείο.

6. Ειρωνεία είναι η προσποίηση άγνοιας.

7. Ο ορισμός αυτός έχει ληφθεί από το Λεξικό Ελευθερουδάκη.

8. Το συμπέρασμα αυτό βγαίνει από τις θέσεις του Freud στο σύγγραμμά του «Ψυχολογική Ερμηνεία του χιούμορ», Βιβλιοθήκη για όλους, Αθήνα.

9. Αγγλιστί humour ενώ στην Αμερικάνικη γλώσσα γράφεται humor.

10. Από το γαλλικό farsir (παραγεμίζω).

11. Για παράδειγμα παραθέτουμε τους τρεις πρώτους στίχους της παρωδίας των στίχων του Ομήρου με τίτλο «Αττικόν δείπνον»:

«Δείπνο μοι έννεπε, Μούσα, πολύτροφα και μάλα πολλά,
ά Ξενοκλής ρήτωρ εν Αθήναις, δείπνισεν ημάς
ήλθον γαρ κακείσε, πολύς δε μοι έσπετο λιμός».

12. Henri Bergson όπ. παραπ. σελ. 14.

13. Keith Davis «Human Relations in Work», N.Y. McGraw - Hill, 1960, σελ. 316-320

14. Δ. Λαλούμης «Ψυχαγωγία και Άθληση Πελατών Ξενοδοχείων». Έλλην, Αθήνα, 1992 σελ. 95

15. Δηλαδή την αποστολή του μηνύματος.

16. Ή οι πομποί.

17. Ή δέκτες.

18. Daniel Goleman όπ. παραπ. σελ. 120.

19. Τραυματισμό ή άλλη ζημία.

20. Henri Bergson όπ. παραπ. σελ. 24.

21. Ο Kurt Lewin (1890-1947) υποστήριξε ότι στα πλαίσια μίας ομάδας δημιουργούνται δυναμικές που δεν υπάρχουν στις αντιδράσεις μεμονωμένων ατόμων ή στις αντιδράσεις δυαδικών σχέσεων. Τα άτομα που ανήκουν σε μία ομάδα επηρεάζονται έντονα από τον ψυχολογικό χώρο-χρόνο (life space) που περιβάλλει την ομάδα, δηλαδή από την ψυχολογική ατμόσφαιρα ή το ψυχολογικό κλίμα που περιβάλλει την ομάδα. Ο Lewin θεωρείται πατέρας της δυναμικής της ομάδας και η θεωρία του ονομάστηκε θεωρία του δυναμικού πεδίου. Επίσης υποστήριξε ότι οι αλληλεπιδράσεις των ατόμων εξαρτώνται από την οργάνωση του πεδίου σε κάποια δεδομένη στιγμή.

22. Ο Daniel Goleman (όπ. παραπ σελ. 33) αναφέρει ότι μόνο στον πολιτισμένο ενήλικα συναντούμε την ανωμαλία του να είναι αποκομμένο το συναίσθημα από τη φυσιολογική του αντίδραση.

23. Οι απαντήσεις στην ερώτηση αυτή είναι πολλές:

* Διότι δεν είχε συστάσεις

- * Διότι έχει κάνει μόνο μία δημοσίευση
 - * Διότι όταν διδάσκει δεν προσέρχονται πολλοί σπουδαστές
 - * Διότι έβαλε τον γιο του να διδάσκει αντί αυτού.
24. Η προσοχή είναι αυτή που στρέφει τον προσανατολισμό της ψυχικής ενέργειας στο θέμα και σε αυτόν που το μεταδίδει.
25. Παπαγεωργίου Γ. «Ψυχολογία» Ψυχοτεχνική, Ηράκλειο Κρήτης 1985 σελ. 313.
26. Παπαγεωργίου Γ. όπ. παραπ. σελ.. 320.
27. Στο θέμα ή ρίζα τους.
28. S. Freud «Ο πολιτισμός είναι πηγή Δυστυχίας» Επίκουρος, Αθήνα, σελ. 34-46.
29. Henri Bergson «Το γέλιο» όπ. παραπ. σελ. 30.
30. Ο γνωστός ήρωας τον οποίο υποδύεται ο αξέχαστος Charly Chaplin.
31. Ο γνωστός ήρωας τον οποίο υποδύεται ο πασίγνωστος Rowan Atkinson.
32. Γελοιογραφία είναι η αστεία εικόνα, η οποία παρουσιάζει παραμορφωμένες μορφές, αλλά επίσης μπορεί να επεκτείνεται σε ασυνήθιστες πράξεις ή καταστάσεις, αντιτιθέμενες στη κοινή λογική.
33. Henri Bergson «Το γέλιο» όπ. παραπ σελ 28.
34. Π.χ. μένω στην Πλάκα, έτσι για πλάκα.
35. Π.χ. ντύνεται στην πένα αλλά ζει στη πενία.
36. Π.χ. το κεφάλι του σαν είδα, το κεφάλι του σανίδα.
37. Π.χ. Χθες το βράδυ βγήκα με τον Τραγουδά το Μαρουδιστή, πήγαμε σε μια ταβερνούλα και φάγαμε ψητόπουλο κοτό και πατατές τηγάνες, ήπιαμε και μιά φύρα Μπιξ. Μου είπε ότι αυτή την εποχή όλα του πάνε ανάποδα, προχθές κοιμήθηκε σε χαμηλάρι μαξηλό και λαίμωσε ο στράβος του, δαχτύλωσε το στράμπουλό του κιθάρωντας παιζάρα και σαν να μην έφταναν όλα αυτά είδε μια ταβανίδα να καθαριδάει στο περπάτει και του είπα να κάνει υπομονή και θα τρυχίσει ο γορός
38. Π.χ. Δ.Ε.Η., Δεν Έχουμε Ηλεκτρικό
39. Π.χ. Στη Σύρο θα σε σύρω, στην Τήνο θα σε ντύνω, στην Πάρο θα σε πάρω, κι ύστερα από τη Νάξο θα σε αποτινάξω.
40. Π.χ, το παιδί διδάσκει το δάσκαλο.
41. Π.χ. ο Δον Κιχώτης έβλεπε τους ανεμόμυλους σαν γίγαντες.
42. Π.χ. η μετατόπιση του επίσημου σε οικείο.
43. Όπως για παράδειγμα στην περίπτωση που ένα κωμικό γεγονός, ανασύρει από τη μνήμη με το μηχανισμό των συνειρμών ένα άλλο κωμικό γεγονός.
44. Προκαλείται επίσης με την επίδραση ασθενών ερεθισμάτων σε αισθητικά νεύρα, δηλαδή με το λεγόμενο γαργάλημα.
45. Με την ψυχολογία του Βάθους ασχολήθηκε κύρια ο Freud., αλλά και οι μαθητές του Adler και Jung
46. Ο Γ. Κ. Παπαγεωργίου χρησιμοποιεί τον όρο «λογοκρισία» στο βιβλίο του «Ψυχολογία» όπ. παραπ. σελ. 367.

47. Σύμφωνα με τον Γ. Κ. Παπαγεωργίου όπ. παραπ. σελ. 367.
48. Θα μπορούσε να παρομοιασθεί με σπινθήρα.
49. Daniel Goleman όπ. παραπ. σελ. 172.
50. Bergson όπ. παραπ σελ. 158.
51. Αυτή είναι άποψη του Daniel Goleman σε άρθρο του στα Νέα στις 12/3/92 σελ. 43.
52. Το κωμικό δημιουργεί οικειότητα και γι' αυτό το λόγο αντιτίθεται στους χώρους σκληρών διαπραγματεύσεων. Με την πεποίθηση ότι ο σύγχρονος άνθρωπος βιώνει σε ένα σκληρό περιβάλλον, το κωμικό σπινθίζει στη καθημερινότητα.
53. Ουμπέρτο Έκο «Θεωρία Σημειωτικής» Γνώση, Αθήνα 1989, σελ. 106.

